

УДК 94(32)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.05>О. Заплетнюк, канд. іст. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ОСОБЛИВОСТІ ЗМІН У ТИТУЛАТУРІ ФАРАОНА ЕХНАТОНА

Присвячено дослідженню змін у царській титулатурі єгипетського фараона XVIII династії Аменхотепа IV (Ехнатона) з першого по дванадцятий рік його правління, які відображали релігійну спрямованість політики молодого царя та його місце в новоствореному культі сонячного бога Атона. Досліджено послідовну трансформацію офіційних титулів царя на кожному етапі релігійної реформи, розкрито значення нових епітетів у титулатурі фараона та його дружини, також проаналізовано причини відмови Аменхотепа IV від використання в його імені багатьох традиційних титулів єгипетських фараонів та зміни власного імені. Особливу увагу приділено розгляду тлумачення окремих епітетів, які демонструють політико-релігійний курс Аменхотепа IV.

Встановлено, що перші кроки майбутньої релігійної реформи в державі були здійснені Аменхотепом IV вже на другому році його правління. Усупереч тому, що на початку царювання титулатура молодого царя продовжувала містити традиційні титули, фараон включив до свого імені епітети: "Єдиний для Ра", "Той, що живе у правді", які підкреслювали виняткову роль фараона в сонячному культі. Аменхотеп IV свідомо відкидає титули, які мали відношення до розширення кордонів Єгипетської держави. Натомість зміна власного імені на користь бога Атона була офіційним оголошенням відмови царя від традиційного культу Атмона та розриву фараона із фіванським жрецьством, обмеження впливу останнього на політичну ситуацію у країні. Трансформація титулатури Аменхотепа IV, яка зазвичай демонструвала політичну та релігійну дійсність на кожному етапі розвитку Єгипетської держави, демонструє нам прагнення Аменхотепа IV зменшити роль царя як історичного гравця на користь царя як історичного бога.

Ключові слова: Єгипет, Ехнатон, релігійна реформа, царська титулатура, сонячний культ.

Для відзначення виняткового положення в суспільстві, єгипетський фараон приймав титулатуру, яка почала складатися ще в часи I династії (III тис. до Р. Х.), і повністю сформувалась в період правління IV династії, коли повна титулатура фараона вже включала п'ять імен: ім'я Хора, Небті ім'я, Золотий Хор, тронне ім'я та особисте ім'я фараона, яке надали йому при народженні. Ім'я Хора є найстарішим з усіх і до IV династії було єдиним іменем фараона, яке вписувалося у серех, що становить собою прямокутник, на якому сидить сокіл, нижня частина сереха декорована під фасад царського палацу. Це ім'я є частиною релігійних вірувань у правителя як земного образу бога Хора. Із Середнього царства ім'я Хора поступається у важливості тронному імені фараона. Ім'я Небті є символом двох богинь-покровительок Єгипту – богині Верхнього Єгипту Нехбет та богині Нижнього Єгипту Уаджет, означає двоєдину монархію, владу фараона над об'єднаним Єгиптом. Це ім'я писали без картуша та сереха. Символізм імені Золотого Хора, яке почали вживати при фараоні III династії Джосері, досі не з'ясований, воно зображується у вигляді сокола на ієрогліфі "золото".

Найважливішим іменем у титулатурі фараона було тронне ім'я, яке цар отримував при коронації. Його вписували в картуш і позначали ієрогліфами папірусу та бджоли, читається воно як *nsw-bity* із традиційним перекладом "Цар Верхнього та Нижнього Єгипту". Останнім у титулатурі йшло власне ім'я фараона, яке було отримано при народженні і супроводжувалося епітетом *s3 R* – "син Ра".

Титул правлячого фараона завжди відображав політичну та релігійну дійсність на кожному етапі розвитку Єгипетської держави. Власні імена царів і їхні титулатури часто залежали від посилення того чи іншого регіонального культу. Особливо яскраво це прослідковується в часи правління фараона XVIII династії Аменхотепа IV (Ехнатона) (прибл. 1349–1333 р. до Р. Х.), який здійснив релігійну реформу в державі. Посилення в Єгипті культу бога Атона вплинуло на трансформацію традиційної титулатури царя та його родини.

При сходженні на престол Аменхотепа IV його титулатура мала такий вигляд: ім'я Хора *k3-nht-k3y-šwty* – "Могутній бик, що у двох високих пір'ях", Небті ім'я *Wsr* – *nswt m Iptswt* – "Величний царською владою в Іпет-сум (Карнак)", Золотий Хор *Wts-h3w m Iwnw-šm3y* – "Той, що представ у величній короні Південного

Іуну (Гермонту)", тронне ім'я (*Nfr-hprw-R* *W*^c-*n-R*^c) – "Прекрасний своїми появами Ра, єдиний для Ра", особисте ім'я (*Imn-htp ntr h3 W3st*) – "Аменхотеп, бог та правитель Фів" [5, р. 143]. У ранній титулатурі фараона відображається традиційний вплив фіванського жрецтва та культу Атмона.

У написанні тронного імені *Nfr-hprw-R* іноді використовувалт детермінатив людиноподібного сонця, однак він зник на третьому році правління і був замінений знаком сонця [3]. Використовувався класичний знак сонця N5 [6, р. 545]. Адаже у цей період зображення сонячного диска приходять на місце людини з головою сокола. Бог Атон втрачає людську подоби і може зображуватися або у вигляді сонячного диска, або сам фараон стає втіленням бога сонця, як це видно з колосів храму *Gm(t)-p3-Itn*. Титул *W*^c-*n-R*^c – "Єдиний для Ра" Аменхотеп IV додав на другому році правління, коли вже розпочалося будівництво храмового комплексу Ра-Хорахті у Карнаці (сцена талататів 1, бл. 85) [7, Pl. I]. Титул *W*^c-*n-R*^c відображав ту роль, яку відіграв Аменхотеп IV у новій релігійній ідеології, зокрема Ейє говорить в тексті Великого Гімну Атону: "Ти (Атон) у моєму серці, ніхто не знає тебе, окрім твого сина *Nfr-hprw-R* *W*^c-*n-R*^c, якого ти навчив своїм методам та своїй силі" [12, р. 19].

На талататах із храму *Gm(t)-p3-Itn*, де зображені сцени святкування *хб-седу* Аменхотепом IV на другому році правління, його титул звучить як *nb t3.wy Nfr-hprw-R* *W*^c-*n-R*^c *nb h3w Imn-htp ntr h3 W3st 3 m h3w.f di nh* – "Володар двох земель Прекрасний своїми появами Ра, єдиний для Ра, володар появи Аменхотеп, божественний володар Фів, величний у своїх літах, якому дане життя" [5, р. 143].

Титул *3 m h3w.f* – "Величний у своїх літах" з'явився не пізніше початку другого року правління та є унікальною частиною титулу лише Аменхотепа IV і не зустрічається в інших фараонів [3]. Титул *3 m h3w.f* з'являється вже на талататах із храму *Gm(t)-p3-Itn* (сцена талататів 63) [7, Pl. XXX]. Цікавим є факт використання ним саме такої фрази, якщо брати до уваги юний вік Аменхотепа IV при коронації, то, можливо, молодий цар зіштовхнувся з нерозумінням або з недовірою до його новаційних ідей, у зв'язку з його молодим віком. Тому Аменхотеп IV використовує таку фразу, щоб підкреслити свій статус та наголосити на тому, що не потребує жодних порад і непокори, адже він є повноцінним правителем, навіть у молодому віці.

Аменхотеп IV також використовує у титулатурі стародавню частину титулу фараонів *ḥꜥ Rꜥ mꜥ dt* – "Кому дане життя подібно Ра навічно" [3, с. 106]. Ще однією особливістю титулу Аменхотепа IV була також фраза: *ḥꜥ m mꜥt* – "Той, що живе у правді". Ця фраза починає використовуватися на четвертому році правління та входить у титул Ехнатона на прикордонних стелах "Раннього проголошення" в Ахетатоні (Стела К: VII) [14, р. 19]. Титул *ḥꜥ m mꜥt* продовжував використовуватися в часи правління Тутанхамона та Семнехкара.

Упродовж усього свого правління Аменхотеп IV постійно змінював титулатуру, адже вона мала відображати його політичні та релігійні уподобання. Однак з перших років правління можна прослідкувати чітку систему зміни титулу, якої слідував Аменхотеп IV, тобто можна стверджувати, що на початку свого царювання фараон уже мав чіткий план майбутніх реформ. Зокрема, Аменхотеп IV не використовує традиційний титул фараонів *nb-irt-ḥt*. Е. Хорнунг у 1957 р. зазначав, що фараон взагалі відмовився від цього титулу і ніколи його не носив [11, р. 132]. Однак нещодавні дослідження доводять, що титул все ж таки зустрічається в титулатурі Аменхотепа IV на перших роках правління на блоках із храму Амона у Фівах, які завершував фараон після смерті свого батька, зокрема на блоці з Х пілона (Berlin 207) [15, р. 235]. Однак, якщо титул *nb-irt-ḥt* зустрічається в титулатурі Аменхотепа IV у Фівах, то він повністю зникає звідти після переїзду фараона до Ахетатона.

Титул *nb-irt-ḥt* перекладають дослівно як "Володар речей, які робить". Цей титул з'являється в титулатурі фараонів V династії, але найбільшої популярності він досягає за часів XVIII династії. Його носили фараони від Аменхотепа II до Сети I. Значення титулу є дискусійним, адже він не закріплювався за конкретним контекстом. Наприклад, він з'являється у сценах підношення богам, також значна частина використання титулу *nb-irt-ḥt* пов'язана з військовою тематикою. Можливо, він має зв'язок із військовими титулами, такими як *nb ḥpš* – "Володар військової сили" та *ḥkꜥ psdt* – "Правитель дев'яти луків", які теж не використовував Аменхотеп IV [15].

Титул *nb-irt-ḥt* також зустрічається у сценах полювання на диких тварин, зображення сфінкса або лева у контексті війн і царського військового спорядження, а також у контексті культових і заупокійних ритуалів, у сценах побудовання монументів. Усі ці тексти мають значення для піднесення ролі царя як путівника *mꜥt* у світ. Тобто, усе це цар робить для створення *mꜥt*. Аменхотеп IV заміняє титул *nb-irt-ḥt* на *ḥꜥ m mꜥt* – "Той, що живе у правді". Ехнатон не створює *mꜥt* своїми діями, він живе у ньому, він створив *mꜥt* лише своїм існуванням [15].

Цікавим є той факт, що в Ахетатоні титул *nb-irt-ḥt* зустрічається щодо інших фараонів. Зокрема, у титулатурі Тутмоса III на діоритовій чаші із гробниці в Амарні [13, Pl. 56]. Титул *nb-irt-ḥt* носить також співправителька Ехнатона Нефернеферуатон. Цікаво, що Ейе, коли став фараоном, прийняв титул *iri m mꜥt* – "Той, що створює правду" [5, р. 147]. Він не жив у *mꜥt*, а робив дії для її створення. Таким чином, Аменхотеп IV зазначає, що має прямий зв'язок з *mꜥt*, йому не потрібно виконувати різні царські обов'язки, щоб зберегти порядок. Ехнатон не використовував титул *nb-irt-ḥt*, адже він уже жив у правді і його дії та реформи апіорі були істиною.

Аменхотеп IV не приділяв такої значної уваги традиційній ролі царя, як ролі релігійного лідера. Головною зміною Ехнатона у ролі фараона було зменшення ролі царя як історичного гравця на користь царя як історич-

ного бога [11, р. 132]. Цей факт підтверджує і те, що Аменхотеп IV після переїзду до Ахетатона відмовився від більшості військових титулів, таких як *nb ḥpš*, які мали відношення до розширення кордонів Єгипетської держави. Він не планував вести будь-які війни, адже і так вважався правителем світу, який отримав владу від сонця, бог якого панує над усіма народами.

До третього року правління відноситься ще один титул царя – титул головного жерця культу Ра-Хорахті: *ḥm ntr n Rꜥ Hr 3ḥ.twy ḥꜥy m 3ḥt m rn.f m šw nty m Itn* – "Жрець Ра-Хорахті, що тріумфує в горизонті, в імені Його сонячне світло" [3, с. 138]. Цей титул проголошував фараона головою нового культу, головним жерцем.

Сам бог Атон, який стає центром нової ідеології, теж отримує нове ім'я та титулатуру, схожу на царську. Слово *Itn* у Давньому царстві позначало "диск", і вже згодом у Текстах саркофагів *Itn* набув значення "сонячний диск" [10]. У часи XVIII династії *Itn* стає "божественним сонячним диском". Сонячний диск стає центром ідеології під іменем бога *Itn* – Атона. Прийнято також вважати, що Атон, як божество Ехнатона, буквально означав не сонячний диск, а "енергію сонця", яка надає життя фараону та всьому живому. На талататах із храму *Gm(t)-p3-Itn* Атон простягає своїми променями знак *anx* до вуст Аменхотепа IV. Стійке слово *Itn*, яке завжди писалося з детермінативом сонця, фактично анулювало категорії "бог" і "божественний". Слова "бог" і "божественний" не існували поряд з Атоном, який став синонімом цих значень. Якщо Атон – бог, то він має входити в категорію богів, де існують й інші, використання слова "божественний" після імені Атона призводить до розуміння, що ніби Атон один з інших "божественних". Таким чином, Аменхотеп IV створив тверде монотеїстичне сприйняття сутності Атона [8].

Спочатку титулатура сонячного бога, що мав ім'я бога Ра-Хорахті та зображувався у вигляді людини з головою сокола, яка увінчана сонячним диском, звучала як: *ḥꜥ Rꜥ Hr 3ḥ.twy ḥꜥy m 3ḥt m rn.f m šw nty m Itn* – "Живий Ра-Хорахті, що тріумфує в горизонті, в імені Його сонячне світло (досл.: світло, яке в Атоні)" (прим. авт.: Ієрогліф *šw* у нашому перекладі подається як "світло", а *Itn* як "сонячний диск", "сонце". Існує інша версія перекладу цієї частини титулу – "в імені його Шу, який є Атон". Ієрогліф *šw* з додаванням детермінативу бога дійсно має значення бога вітру Шу, однак у титулі Атона ніколи не зустрічається цей ієрогліф із даним детермінативом, хоча в перші роки правління Аменхотепа IV, до якого і відноситься цей сонячний титул, ще використовувалися детермінативи богів, навіть у його власному імені. Зокрема, детермінатив людиноподібного сокола зустрічається в титулі Аменхотепа IV *Nfr-ḥprw-Rꜥ Wꜥ-n-Rꜥ* на третьому та четвертому роках правління. Лише на дванадцятому році правління вони зникають, але тоді змінюється і титулатура сонця та царя, де не знаходиться місця навіть для *Rꜥ Hr 3ḥ.twy*).

Це ім'я не вписувалося в картуш, а детермінативом у слові *Rꜥ Hr 3ḥ.twy* був сокіл із сонячним диском. Лише на третьому – четвертому роках правління титулатура бога почала вноситися в картуш, як ім'я фараона. Це було новаційним, адже до того імена богів писали без царських картушів. Цікаво, що після відновлення старих богів під час правління Семнехкара імена богів за звичкою вписували в картуш [3]. Приблизно на четвертому році правління фараона Аменхотепа IV, коли образ сонячного бога трансформується в сонячний диск із променями, титулатуру Атона починають вписувати в картуші.

До імені Атона на п'ятому році правління додається частка, що була ідентична у титулатурі Аменхотепа IV – *di ʕnh dd nhh* – "Кому дано життя навіки вічні" [3, с. 40]. Традиційно, титул фараона звучав як *di ʕnh mi Rʕ dd nhh* – "Кому дано життя, подібно Ра, навіки вічні", однак у титулатурі бога Атона *mi Rʕ* було випущено. Хоча сама фраза є дивною, адже не може богу-сонцю, на відміну від фараона, надавати життя якась "вища могутня сила" [9, р. 169].

У сцені святкування *хєб-седу* із храму *Gm(t)-p3-Itn* Атона називають "творцем життя" та "володарем променів, що створив світло" [7, Pl. XLVI]. На іншому талататі зустрічаємо звеличення Атона над іншими богами: *m hbw-sd mi Itn hnty ntrw* – "у *хєб-седах*, подібно Ато-ну, головному серед богів (досл.: той, що попереду)" (сцена талататів 116) [7, Pl. XLVII].

На четвертому році правління у вживання входить ієрогліф сонячного диска (N56) [6, р. 545], який зображує сонячний диск із променями, що завершуються людськими долонями. Окремо його не використовували як логограму для позначення бога Атона, хоча він виглядає як мініатюрна форма бога. Цей ієрогліф також не означав слово *Itn* і не входив у комбінацію імені Атона. Однак ієрогліф знаходимо часто в таких словах як *wbn* – "світити", *stwt* – "промені", *shd* – "освітлювати", *psd* – "світити" [3, с. 161]. Після Амарнського періоду цей ієрогліф з'являється у гробниці Хоремхеба.

На п'ятому році правління, коли було прийнято рішення про заснування нової столиці – міста Ахетатона, Аменхотеп IV наказав встановити прикордонні стели, які визначали кордони майбутнього міста. На стелах "Раннього проголошення" (стели К, Х, М) вперше зустрічається нове ім'я фараона. Аменхотеп IV вирішив відійти від старого традиційного культу бога Амона та титулу володаря Фів, і змінив не лише свою титулатуру, але й особисте ім'я, яке для єгиптянина було священним. В уяві давнього єгиптянина ім'я – це безсмертна частина людської істоти. Воно продовжує життя і після фізичного зникнення свого володаря. Воно містить у собі духовну енергію, яку необхідно зберегти, щоб воскреслий, мандруючи "чудовими дорогами іншого світу", не втратив своєї ідентичності [3, с. 40]. Одним із найважчих покарань, до якого міг засудити винного суд, була зміна особистого імені або, ще гірше, "скасування" цього імені (означало знищення надії на загробне життя) [4].

На прикордонних стелах К та Х в Ахетатоні, які датуються п'ятим роком правління Аменхотепа IV, особисте ім'я фараона звучить як *3hn-Itn* – *Ехнатон*, дослівно – "Угодний Атому". Однак прикордонні стели могли бути встановлені пізніше згаданої на них дати, тому це не означає, що ім'я Ехнатон існувало в "рік правління 5-й, перет 4-й, 13-й день" (стела К: I) [14, р. 19]. Повна титулатура фараона тепер мала такий вигляд: *Hr [Mry-Itn] nbty (wsr nsyt) m 3ht-Itn hr-n(y)-nbw tsy rn n Itn nsw-bit ʕnh m m3ʕt nb t3.wy (Nfr-hprw Rʕ wʕ-n-Rʕ) s3 Rʕ ʕnh m m3ʕt nb hʕ.wy (3hn-Itn) ʕ3 m ʕhʕw* – "Хор – Улюблений Атоном, *Небті* – Великий царюванням в Ахетатоні, *Золотий Хор* – Той, що возносить ім'я Атона, *цар Верхнього та Нижнього Єгипту*, що живе у правді, володар двох земель Прекрасний своїми появами Ра, єдиний для Ра, син Ра, що живе у правді, володар двох корон Ехнатон, величний у своїх літах" (стела К: II, III) [14, р. 19]. Поява таких імен, як "Улюблений Атоном", "Той, що возносить ім'я Атона" стало символом посилення нової ідеології та влади царя, який відігравав у культі сонячного диска роль головного жерця.

Цей титул та зміна власного імені були революційними. Відмова Ехнатона від таких титулів, як "Величний царською владою в *Іпет-сум*" та "Той, що представ у величній короні Південного *Іуну* (*Геліополя*)" означали повний розрив зі старою столицею та її богом, як і відмова від родового імені Аменхотеп. Старе ім'я фараона починає замінюватися новим на усіх пам'ятниках. Зокрема, на талататах у титулатурі Аменхотепа IV значиться ім'я Ехнатон [7, Pl. I], яке не могло існувати у час створення рельєфів Карнацького храмового комплексу.

Однак, вже на дванадцятому році правління детермінативи богів у титулатурі Ехнатона – "Хор", "ім'я Неб-ті" та "Золотий Хор" – були вилучені. *Hr* – "Хор" був замінений на *anh hʕ3* – "(хай) живе володар"; місце детермінативу двох богинь в *Nbtj* – "Імені Небті" зайняли ієрогліфи *nb t3.wy* – "Володар Обох земель"; *hr-n(y)-nbw* – "Золотий Хор" тепер писалося як *hʕ3 nfr* – "Володар добрий" [5, р. 144]. Три перших імені Ехнатона на дванадцятому році правління записували як: *anh hʕ3 nht hʕ3 Mry-Itn nb t3.wy wsr nsyt m 3ht-Itn hʕ3 nfr tsy rn n Itn* – "(Хай) живе володар могутній, улюблений Атоном, Володар Обох земель – Великий царюванням в Ахетатоні, Володар добрий – Той, що возносить ім'я Атона" [3, с. 145]. Цікаво, що звучання імені залишилося майже незмінним: замість *Hr* звучало *hʕ3*, які можна транспонувати, приблизно, як "хор" і "хок" [3]. Ехнатон не міг зберігати стару назву імен фараона, які мали тісний зв'язок зі старим культом, однак повністю позбутися їх теж не міг, через те, що ці імена постійно використовували. Зогляду на це він змінив небажані заголовки імен на співзвучні, які не суперечили новій релігійній догмі.

У бога Атона на прикордонних стелах "Раннього проголошення" з'являється великий титул, на відміну від Карнацького. На стелі Х Атон звеличується як: *ʕnh ntr nfr hrw hr (m3ʕt) nb pt nb (t3) [Itn] (ʕnh w)r (shd) idb.wy it.i [(ʕnh Rʕ Hr 3h.twy hʕy m 3ht) (m rn.f m šw nty m Itn) Itn ʕnh wr imy h(3)b-sd hr ib Itn m 3ht-Itn* – "(Хай) живе бог добрий, задоволений (правдою), володар неба і володар (землі) [Атон] (живий, величний, що (осяє) Обидві землі, батько мій Живий Ра-Хорахті, що тріумфує в горизонті, В імені Його сонячне світло, Атон живий, величний у святкуванні *хєб-седу*, у серці Атона – в Ахетатоні" (стела Х: I-II) [14, р. 19].

Важливим моментом є те, що Атон на п'ятому році правління отримує титул *nb pt nb tA* – "володар неба і володар землі", який завжди буде супроводжувати картуші з його іменем. Титулатуру Атона завжди пишуть перед царською, на прикордонних стелах малий титул бога Атона стоїть збоку від сонячного диска, який зображений під знаком неба *pt*. На талататі із храму *Gm(t)-p3-Itn* [7, Pl. XL] картуш з іменем Атона теж стоїть під знаком неба *pt*. На прикордонних стелах ієрогліф *pt* розтягується над зображенням сонячного диска із променями, під якими стоїть фараон та його сім'я у возхвалінні Атона. Також на прикордонних стелах Ахетатона Атона називають батьком Ехнатона: *[Itn] (ʕnh w)r (shd) idb.wy it.i it.i [(ʕnh Rʕ Hr 3h.twy hʕy m 3ht) (m rn.f m šw nty m Itn)]* – "Атон] (живий, величний, що (осяє) дві землі, батько мій [Живий Ра-Хорахті, що тріумфує в горизонті, В імені Його сонячне світло]" (стела Х: I-II) [14, р. 19].

У текстах прикордонних стел Атон виступає у ролі головного бога, тоді як слово "боги" ще використовується, Атон проголошується таким, що створив усе живе і надає життя усім, хто живе на землі: *dd in t3 smr.w*

db.sn ntr nfr ir it nb (nh R Hr 3h.twy hcy m 3ht) (m rn.f m sw nty m Itn) m wd n.f // – "Сказали друзі ца-ря, відповідаючи Богу Прекрасному: "Створив батько твій усе, Живий Ра-Хорахті, що тріумфує в горизонті, В імені Його сонячне світло, що описав ти //"" (стела К: 4) [14, р. 22]. У Малому Гімні Атона з гробниці писця Іру (Amarna Tomb 10) знаходимо фразу, яка підкреслює відокремлення Атона від сонми єгипетських богів і возвеличення його над ними: *p3 ntr kd.sw ds.f* – "О, Бог, що створив сам себе" [2, с. 43].

Починаючи з 5-го року правління Ехнатон зміцнює позиції нового культу, який відображається в архітектурі, рельєфах та титулатурах фараона, цариці та бога Атона. Після заснування нової столиці, яка була повністю присвячена Атону, титулатура якого продовжувала змінюватися до 12-го року правління Ехнатона, коли наступає переломний момент у релігійній реформі і з написів зникають детермінативи богів. Зображення Хора з сонячним диском на голові в імені Атона замінюється знаком сонячного диска з уреем та ієрогліфом анх. Також додається до картуша Атона титул "володар усього, що охоплює диск" [3].

Ім'я цариці Нефертіті, яка відігравала значну роль у культі Атона, встановленого її чоловіком, теж змінювалося. У перші роки правління Ехнатона ім'я цариці у картуші звучало просто: *Nfrt-iti* – "Нефертіті" ("Прекрасна прийшла"). Частіше детермінативом у її імені слугувала жіноча фігура у короні з двох пір'їв. На 5-ому році правління Ехнатона на стелах К та Х зустрічається просте ім'я цариці *Nfrt-iti* і більш розширена його форма: *Nfr-nfrw-Itn Nfrt-Ity* – "Прекрасні красоти Атона, Нефертіті" (стела Х: 4) [14, р. 21]. Разом із тим на стелах "Раннього проголошення" вже читаємо повний титул Нефертіті: *r(y)t-p3t 3t m h nfrt hr n3i m ib nbt r3wt [hcy] // n sdm hrw.s nbt im3.t 3t mrw.t hrw r nb t3.wy hr kd wr(t) (hnr) n p3 Itn shp.sw n wbn[f m 3ht ddt (n).s hr ht] nbt iri.tw n.s Hmt-n(y)-sw.t-wr.t mrwt.f nbt t3.wy (Nfrt-Ity) nh ti dt* – "цариця велична у палаці, (що) красива обличчям, милосердна в короні з пір'я, володарка радості, [радіє] (кожен), // хто чує голос її, володарка чарівності, велика кохана володаря обох земель, велична доброчесністю своєю в [гаремі], О, Атон, (що) радує появою своєю в [горизонті, пронизує (освітлює) її.] Усе твориться для неї. Царська дружина, велике кохання його, володарка Обох земель Нефертіті, хай живе вона вічно" (стела К: VII, VIII, IX; стела Х: IX, X, XII, XIII) [14, р. 19]. Титулатура Нефертіті також має частку *nh ti dt* – "хай живе вона вічно", яка починає зустрічатися із четвертого року правління Аменхотепа IV на талтатах зі святкування *хб-седу*, згодом з'являється *nh ti dt nhh* – "хай живе вона навіки вічні" та використовується після розширеного імені цариці.

Таким чином, титулатура царя, яка завжди відображала політичну та релігійну дійсність на кожному етапі розвитку Єгипетської держави, у часи правління Аменхотепа IV постійно змінювалася під впливом встановлення у країні нового релігійного культу. Незважаючи на те, що на початку царювання Аменхотепа IV його титулатура продовжувала містити традиційні титули, уже із другого року правління фараон додає до неї такі унікальні титули: *W3-n-R3*, *3 m hcy* та *nh m m3t*, які відображали виняткову роль фараона в новому культі. Окрім титулів, на п'ятому році правління Аменхотеп IV змінює власне ім'я на *Ехнатон*, бог Атон теж отримує титулатуру, схожу на царську, яка вписується в картуш. Кардинальна зміна імені на користь бога Атона була офіційним оголошенням відмови царя від тради-

ційного культу Амона та розрив фараона із фіванським жрецьством, обмеження впливу останнього на політичну ситуацію в країні. У свою чергу, зміна офіційної титулатури демонструє, що Ехнатон протиставив традиційному образу фараона-воїна новий – образ фараона-проповідника, релігійного лідера.

Список використаних джерел:

1. Большаков А. О. Человек и его Двойник. Изобразительность и мировоззрение в Египте Старого царства / А. О. Большаков. – Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. – 288 с.
2. Заплетнюк О. А. Малий Гімн Атону / О. А. Заплетнюк // Сходознавство. – 2014. – № 67. – С. 39–46.
3. Перепелкин Ю. Я. Переворот Амен-Хотпа IV / Ю. Я. Перепелкин. – М. : Наука, 1967. – Ч. I., кн. I–II. – 295 + 296 с.
4. Тарасенко Н. А. BdSt в 17-й главе "Книги мертвых": к вопросу о магии имени в Древнем Египте / Н. А. Тарасенко // Asiatica. Труды по философии и культурам Востока. – Вып. I : К 50-летию со дня рождения профессора Е.А. Торчинова / отв. ред. С.В. Пахомов. – СПб, 2005. – С. 104–125.
5. Beckerath von J. Handbuch der Ägyptischen Königsnamen / J. von Beckerath. – Mainz : Verlag Philipp von Zabern, 1999. – 316 p.
6. Gardiner A. H. Egyptian Grammar / A. H. Gardiner. – Oxford : Griffith Institute Ashmolean Museum, 1957. – 646 p.
7. Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak / J. Gohary. – L. and N. Y. : Kegan Paul International, 1992. – 238 p. + CX pl.
8. Goldwasser O. The Aten is the "Energy of Light" : New evidence from the script / Orly Goldwasser // Journal of the American Research Center in Egypt. – 2010. – Vol. 46. – P. 159–165.
9. Gunn B. Notes on the Aten and his Names / B. Gunn // The Journal of Egyptian Archaeology. – 1923. – Vol. 9. – P. 168–176.
10. Hoffmeier J. K. Akhenaten and the origins of Monotheism / James K. Hoffmeier. – L. : Oxford University press, 2015. – 293 p.
11. Hornung E. Zur geschichtlichen Rolle des Königs in der 18 Dynastie / E. Hornung // Mitteilungen des Deutschen Instituts für Ägyptische Altertumskunde in Kairo. – 1957. – Bd. 15. – S. 120–133.
12. Lichtheim M. Ancient Egyptian Literature. Volume II: The New Kingdom / M. Lichtheim. – Berkeley : University of California Press, 1976. – 239 p.
13. Martin G. T. The Royal Tomb at El-Amarna I: The Objects / G. T. Martin. – L. : Egypt Exploration Society, 1974. – XX + 123 p. + 63 pl.
14. Murnane W. J. The Boundary Stelae of Akhenaten / W. J. Murnane, C. C. van Siclen III. – L. ; N. Y. : Kegan Paul International, 1993. – 227 p. + 32 pl.
15. Routledge C. Akhenaten's Rejection of the Title nb-irt-xt / C. Routledge // Millions of Jubiles. Studies in Honor of David P. Silverman / ed. by Z. Hawass and J. Houser Wegner. – Cairo : Conseil Suprême des Antiquités de l'Égypte, 2010. – Vol. 39. – P. 233–243.

References

1. Bol'shakov, A.O. (2001) Chelovek i ego Dvojnik. Izobrazitel'nost' i mirovozzrenie v Egipte Starogo carstva. Sankt-Peterburg : Aleteja, 288.
2. Zapletnyuk, O. A. (2014) Malij Himn Atonu. Sходознаvstvo. № 67, 39–46
3. Perepelkin, Ju. Ja. (1967) Perevorot Amen-Hotpa IV. Ch. I., Kn. I–II. Moscow : Nauka, 295+296
4. Tarasenko, N. A. (2005) BdSt v 17-j glave "Knigi mertvyh": k voprosu o magii imeni v Drevnem Egipte. Asiatica. Trudy po filosofii i kul'turam Vostoka. Vyp. I : K 50-letiju so dnja rozhdenija professora E.A. Torchinova / otv. red. S.V. Pahomov. Sankt-Peterburg, 104–125.
5. Beckerath von, J. (1999) Handbuch der Ägyptischen Königsnamen. Mainz : Verlag Philipp von Zabern, 316.
6. Gardiner, A. H. (1957) Egyptian Grammar. Oxford : Griffith Institute Ashmolean Museum, 646.
7. Gohary, J. (1992) Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. London and New York : Kegan Paul International, 238 + CX pl.
8. Goldwasser, O. (2010) The Aten is the "Energy of Light" : New evidence from the script. Journal of the American Research Center in Egypt. Vol. 46, 159–165.
9. Gunn, B. (1923) Notes on the Aten and his Names. The Journal of Egyptian Archaeology. Vol. 9, 168–176.
10. Hoffmeier, J. K. (2015) Akhenaten and the origins of Monotheism. London : Oxford University press, 293.
11. Hornung, E. (1957) Zur geschichtlichen Rolle des Königs in der 18 Dynastie. Mitteilungen des Deutschen Instituts für Ägyptische Altertumskunde in Kairo. Bd. 15, 120/133.
12. Lichtheim, M. (1976) Ancient Egyptian Literature. Volume II: The New Kingdom. Berkeley : University of California Press, 239.
13. Martin, G. T. (1974) The Royal Tomb at El-Amarna I: The Objects. London : Egypt Exploration Society, XX + 123 + 63 pl.
14. Murnane, W. J., Siclen III C. C. van. (1993) The Boundary Stelae of Akhenaten. London ; New York : Kegan Paul International, 227 + 32 pl.
15. Routledge, C. (2010) Akhenaten's Rejection of the Title nb-irt-xt. Millions of Jubiles. Studies in Honor of David P. Silverman / ed. by Z. Hawass and J. Houser Wegner. Cairo : Conseil Suprême des Antiquités de l'Égypte, Vol. 39, 233–243.

O. Zapletniuk, PhD in History
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

FEATURES OF CHANGES OF AKHENATEN'S TITULARY

The article examines the royal titulary of Amenhotep IV (Akhenaten), the Egyptian Pharaoh of the 18th Dynasty, from the 1st to the 12th years of his reign and its reflection of the religious preference of the young king and his role in the new solar cult of Aten. The author illustrates the transformation of the king's official titles during the all stages of his religious reform and points out to the meaning of the new titulary's epithets of Amenhotep IV and queen Nefertiti. The author analyses the reasons of king's rejection of many popular traditional titles of Egyptian pharaoh. Much attention is given to the interpretation and explanation of the meanings of some king's titles, that demonstrated the political and religious course of Amenhotep IV.

The author comes to the conclusion that Amenhotep IV carried out the first steps of his future reform during the first two years of his reign. Despite the fact that at the beginning of the reign the king's titulary continued to include traditional titles, Pharaoh used the epithets: "Unique for Ra", "Living in Truth", which emphasized his exceptional role in the cult of the solar disk. Amenhotep IV also rejected the titles that were related to the expansion of the borders of the Egyptian state.

Then Amenhotep IV changed his own name in favor of the god Aten, and it was an official announcement of the king's support of the new solar cult of Aten in opposition to the traditional cult of Amun. The transformation of the pharaoh's title usually reflected political and religious reality at every stage of the development of the Egyptian state. The new Amenhotep IV's titulary was aimed to demonstrate the reduction of the role of the king as a historical player in the favor of the king as a historical god.

Keywords: Egypt, Akhenaten, religious reform, king's titulary, the solar cult.

УДК 1 (091) (477-25)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.06>

Л. Кушинська, канд. іст. наук, доц.

Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого, Київ

СВІТСЬКА ДЕРЖАВА ЯК НАДБАННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ ПОЛЕМІКИ ТА НАУКОВИХ ДИСКУСІЙ

Присвячено процесу перетворення релігійного характеру держави на світський тип і чинникам, що сприяли такій еволюції. Подано авторське бачення світської держави та ролі університетської традиції полеміки та наукових дискусій у її формуванні.

Ключові слова: світська держава, університетська традиція, полеміка, наукова дискусія, реформація, гуманісти, антиклерикалізм.

Постановка проблеми. Наразі важко переоцінити значення світського типу держави в системі сучасних відносин. Середньовічна доба (усі її етапи) була часом становлення конкурентного європейського суспільства, пов'язаного віковими економічними, ідеологічними, династичними та культурними зв'язками. Протистояння світської та церковної влади, що завершилося перемогою останньої, було одним із чинників такого становлення. А університетська традиція полеміки та дискусій не лише сприяла популяризації знання та науки, але й формувала критичне ставлення до першоджерел, учень, авторитетів, зрештою – самої дійсності. Сучасні держави також поділяються на конкурентні та всі інші, безвідносно до того, який історичний шлях народу довелося пройти, які випробування та виклики подолати. Відтак, важливо розуміти досвід ментально близької Центральної та Західної Європи задля подальшої розбудови вітчизняного конкурентного суспільства й усвідомлювати роль університетської освіти та науковців у цьому процесі.

Подібна проблематика перебуває на зламі історії та політології тож, тією чи іншою мірою, досліджується фахівцями зазначених напрямів. Серед учених, що торкаються тематики світської держави, політологи О. Бабкіна, В. Горбатенко, І. Курас, історики М. Барг, Ж. ле Гофф, Ф. Бродель, К. Ліванцев, В. Любашенко та ін.

Метою статті є доведення шляхом міждисциплінарного дослідження важливості університетської традиції полеміки та наукових дискусій як вирішального чинника становлення світського типу держави.

Світська держава – це не лише ставлення в державі до релігії. Це нове бачення її ролі в суспільстві та тип взаємодії з ним, роздуми над поліпшенням суспільного добробуту й інший формат взаємовідносин із церквою та релігійними організаціями, а також право на існування будь-якої культурної, ідеологічної чи іншої альтернативи. Зрештою, світська держава – це перемога раціоналізму над агностицизмом. Формуванню світського типу держави передували об'єктивні передумови, серед

яких традиція університетської полеміки та наукових дискусій є однією з визначальних. Чому саме вони? Загальновідомо, систему не можна зламати, вона лише еволюціонує. Роль знання відома з доісторичних часів, вочевидь, духовенство, як освічена категорія населення, добре розуміло закон заповнення порожнечі, тож працювало на випередження. Це видно вже з того, як сумлінно збирались у Латеранському палаці давні рукописи, сувої, архіви – усе те, що надалі становитиме основу Ватиканської бібліотеки. Понтифіки, такі як папа Боніфацій VIII (1235–1303), Климент V (1249–1334), Іоанн XXII (1249–1334), Григорій XI (1336–1378), Миколай V (1447–1455), Сикст IV (1471–1484) збагачували її фонди й ініціювали нові пошуки.

Формування світської держави тривало з різною динамікою в окремих історичних регіонах Європи. Піонерами були північний та північно-західний регіони, які, увібравши кращі досягнення культурного Сходу й античності, створили світський тип держави на противагу релігійній. Співвідношення світської та духовної влади є яскравою ілюстрацією філософського закону єдності та боротьби протилежностей. Упродовж усіх етапів середньовіччя релігія лишалась панівною формою ідеології, тож не дивно, що служителі культу зуміли забезпечити собі впливове становище у європейському суспільстві. Варто уваги те, що відтоді, як із IV ст. християнство, за влучним виразом М. Барга, із форми протесту пригноблених й обездолених та віри утискуваної й переслідуваної перетворилось в офіційно визнаний культ, воно вже було не лише релігією. Воно одразу постало як система моральних, правових і релігійних норм, що сприймаються як обов'язкові й охороняються та забезпечуються складною ієрархічною системою церковного кліру. А сама церква постає як ієрархічно організований інститут, що функціонує в панівній системі владарювання й авторитету [1].

Католицька церква зуміла стати об'єднавчим чинником у Західній та Центральній Європі, принаймні, до по-